

KRŠĆANSKA TEOLOGIJA KAO ODGOVOR NA ISLAMSKI IZAZOV

Historijska perspektiva

UDK 27-1:28

Stefan SCHREINER

Prijevod: Nina OSMANOVIĆ

1. Uvodne napomene: problem historije religije

Od samog početka su kršćani, osobito kršćanski teolozi, Muhamedovu objavu, i iz nje proizašlo nastajanje islama kao religije i religijske zajednice sa zahtjevom na vlastitu Objavu i iz nje izvedenim odnosno na njoj utemeljenim zahtjevom na Istinu, na jednoj strani, i brzo širenje ove nove religije i područja vladavine njenih pristalica, na drugoj strani, shvatili ne samo kao društveno-politički nego, upravo, i kao teološki izazov. To se po kršćanskom uvjerenju uopće nije moglo desiti da se *post Christum natum*, nakon objave kroz Isusa (Mesiju) Krista, tačnije: nakon samoobjave Boga dogodi još jedna druga, nova Božija objava, kada se samoobjava Boga kroz Isusa Krista po svjedočanstvu poslanice Hebrejima dogodila “jednom za sva vremena” i “konačno” (Heb 7,27).

Shodno tome je kršćanstvo i Istoka i Zapada bilo podjednako uznemireno; stoga teško da može iznenaditi da su reakcije na ovaj – dupli – islamski izazov bile sve drugo do ujednačene.¹ Možemo se samo složiti sa Johnom V. Tolanom, kada piše: “Pojedinačni kršćani su, u zavisnosti od svojih vlastitih iskustava s muslimanima, svojih interesa, predrasuda i zanimanja, predstavljali islam na dosta različite načine. Polemičari su pisali teološka opovrgavanja islama; historičari su pokušavali objasniti porijeklo i širenje islama; pravnici su definisali pravni status muslimana koji su živjeli u kršćanskim zemljama; egzegeti su definisali ulogu islama u Božijem planu; diplomati su klevetali ili ispričavali islam zavisno od vrste alijanse koju su pokušavali opravdati; epski pjesnici su zamišljali muslimanske ratnike kao utjelovljenja ili demonskog neprijateljstva ili viteških ideala.”² I to je u suštini kroz stoljeća tako ostalo.

Pri svemu tome se ne može i ne smije zaboraviti da su kršćani, muslimani i jevreji, kršćanstvo, islam i judaizam, i to od početaka svoje koegzistencije, uz sve različitosti svog uzajamnog poimanja, tokom svoje zajedničke historije međusobno utjecali jedni na druge tako da je tumačenje njihovog hronološkog slijeda kao odnos majke-kćerke – kao što je to do danas nadaleko uobičajeno, bar u popularno(znanstvenim) prikazima – ne samo upitno, nego u suštini varljivo, zato što je faktički pogrešno. Jer, svaka od ove tri religije, koje se sve na svoj način svode na Abrahama, prethodi drugim dvjema, kao što predstavlja i odgovor na druge dvije i time istovremeno postavlja pitanje da li bi kršćanstvo, islam i judaizam postali kakvi jesu da nisu postojale one druge dvije religije.

Judaizam, kršćanstvo i islam imaju isti izvor.³ Rabinski judaizam i kršćanstvo su po vlastitom svjedočenju

¹ Rječiti primjeri za raznovrsnost gledišta i reakcija na pojavu islama pruža, između ostalog, zbirka izvora *Roberta G. Hoylanda*, *Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Analysis of the Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Islam*, Princeton, ³2007.

² *John V. Tolan* (izdavač), *Medieval Christian*

Perceptions of Islam. A Book of Essays, New York/London, 1996, Introduction, XI; dalje vezano za temu *Norman Daniel*, *Islam and the West. The Making of an Image*, Edinburgh, 1960 (Oxford, ³1993, ponovno izdanje 2009); *Richard W. Southern*, *Das Islambild des Mittelalters*, Stuttgart, 1981; *John V. Tolan*, *Saracens*

Islam in the Medieval European Imagination, New York, 2002; *isti*, *Sons of Ishmael. Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, Gainesville, 2008.

³ Usp. između ostalog *Bertram Schmitz*, *Von der einen Religion Israels zu den drei Religionen Judentum, Christentum, Islam*, Stuttgart, 2009.

“religija majka” i “religija kćerka” jedna drugoj u jednom. Kako je kršćanstvo proizašlo iz spektra antičkog judaizma i svoj identitet razvilo u stalnom raspravljanju s njim i ograničavanju od njega,⁴ tako opet rabinski judaizam po vlastitom iskazu suštinski nastaje kao odgovor na to kršćanstvo koje se formira.⁵ Najupečatljiviji dokaz za to pruža nastanak predstave o “usmenoj Tori” (*tora šebe’al peh*) naspram “pisane Tore” (*tora bi-khtav*), nakon što “pisana Tora” (*tora bi-khtav* u obliku Septuaginte), koju uzurpiraju kršćani, za jevreje postaje obsoletna.⁶ Slično važi i u pogledu na islam; ni on uopće nije “samo” “kćerka (religija)” judaizma i kršćanstva. On je isto tako njihova “majka (religija)”, što se na kraju krajeva da vidjeti iz nastanka jevrejske i kršćanske arapske Biblije.⁷ Ili drugačije formulirano: kršćanstvo je i “pred- i postjevrejsko, pred- i postislamsko”, kao što su i islam i judaizam istovremeno “pred- i postkršćanski”.⁸

Uzajamna ovisnost triju religija kršćanstva, islama i judaizma je posebno uočljiva u njihovim teologijama – teologija shvaćena u najopćijem smislu intelektualne odgovornosti⁹ – koje oslikavaju sadržaje dotičnih vjera i time proprij njihovog religijskog samorazumijevanja.

To ne znači da se implicira da kršćani, muslimani i jevreji, bez dotičnih drugih, dakle, sami od sebe, ne bi proizveli teologiju.¹⁰ Ali dakako se iz pogleda unatrag na tri historije teologije postavlja pitanje da li bi se te tri teologije – a time i tri religije – razvile na isti način i bez svojih duplih sučelnika. Posebno jasno se to vidi u pogledu na kršćansku teologiju koja se iznova eksplicitno dokazuje kao odgovor na islamski (i jevrejski) izazov. To jednako važi za pravoslavne, bizantijske i orijentalne crkve i njihove teologije kao i za teologiju crkava latinskog Zapada.

Iako potrebni pregled historije(-ja) teologije ovdje ne može uslijediti – samo nagovještavanje crvene niti koja se provlači kroz historiju(-je) teologije bi bila drskost kojoj nedostaje smionost neznanja – nadam se da ću sljedećim odabranim primjerima ipak pružiti nekoliko indicija koje su prikladne da dokažu i potvrde tezu o interdependenciji teologija iz perspektive kršćanske teologije.

2. Od Jovana Damaskina do Tome Akvinskog

Naprosto klasični primjeri za ilustraciju ovdje fokusiranog činjeničnog stanja za oblast bizantijskog

kršćanstva su, kao što je poznato, Jovan Damaskin, a za oblast latinskog kršćanstva Toma Akvinski.

Jovan Damaskin (oko 650-754), koji se smatra posljednjim crkvenim ocem, je svojim djelima stvorio pojam onoga što znači “ortodoksija” ili pravovjerje, utoliko više što u svom monumentalnom trodijelnom glavnom djelu “Izvor spoznaje/znanja” obavezujuće obrazlaže sadržaj pravoslavne vjere i time crkveno učenje. On to s jedne strane vrši u raspravi sa antičkom(-im) nekršćanskom(-im) filozofijom(-ama) i s druge strane u duplom ograničavanju, prvo od kršćanskih hereza (ne samo svog vremena) i kao drugo od “ismailitskih” odnosno “saracenskih” i “jevrejskih” hereza, kao što se da vidjeti jednim pogledom na strukturu njegovog upravo spomenutog djela.

U prvom dijelu (“Dijalektika”) Jovan obrađuje antičku(-e) nekršćansku(-e) filozofiju(-e). U nastavku, u drugom dijelu (“O herezama”) opisuje 100 hereza, među koje je u poglavlju 100/101 uvršten islam.¹¹ Ono što islam čini *herezom*, koju treba uvrstiti u red (kršćanskih) hereza, je pogrešna kristologija sadržana u Kur’anu, što Jovan dokazuje na osnovu dvadeset pet citata iz Kur’ana

⁴ Dokaz za to je beskrajni niz tzv. *adversus-Judaeos* tekstova koji su pisani “protiv jevreja”, ali po samoj stvari služe unutarkršćanskom samosporazumijevanju o sadržajima vlastite vjere i njihovom tumačenju; usp. *Heinz Schrackenberg*, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld*, I tom: 1.-11. stoljeće, II tom: 11.-13. stoljeće; uz ikonografiju teme jevreja do 4. lateranskog sabora, III tom: 13.-20. stoljeće, Frankfurt/Bern, 1999, 1997, 1994, kao i *isti*, *Christliche Adversus-Judaeos-Bilder. Das Alte und Neue Testament im Spiegel der christlichen Kunst*, Frankfurt i dr., 1999.

⁵ Usp. između ostalog *Peter Schäfer*, *Die Geburt des Judentums aus dem Geist des Christentums. Fünf Vorlesungen zur Entstehung des rabbinischen Judentums*, Tübingen, 2010; *isti*, *The Jewish Jesus: How Judaism and Christianity Shaped Each Other*, Princeton, 2012; *Daniel Boyarin*, *The Jewish Gospels. The Story of the Jewish Christ*, New York, 2012.

⁶ Tako *expressis verbis* Midraš Tanhuma,

Ki Tissa §34, za Izl 34,27; Babilonski Talmud, *Berakhot* list 5a. Usp. *Günter Stemberger*, *Einleitung in Talmud und Midrasch*, München, 2011, 43-58.

⁷ Da su kako jevrejska tako i kršćanska arapska Biblija reakcija na recepciju biblijskih priča u Kur’anu i post-kur’anskoj islamskoj predaji, je *Sidney Griffith*, *The Bible in Arabic. The Scriptures of the “People of the Book” in the Language of Islam*, Princeton/Oxford, 2013, uvjerljivo dokazao.

⁸ Da se ovdje judaizam stavlja pored islama naspram kršćanstva ima razlog u tome što iz perspektive kršćanskih teologa muslimani i jevreji – gledano teološki – sjede u istom čamcu i zbog toga, kada je riječ o islamu, treba uvijek na umu imati i judaizam i obrnuto; nije bez razloga što se *musliman* i *jevrej* (*Judaeus* et *Muhametanus*) u teološkoj literaturi stoljećima koriste kao sinonimni, zamjenjivi pojmovi. Usp. *Allan Harris Cutler/Helen Elmquist Cutler*, *The Jew as Ally of the Muslim: Medieval Roots of Anti-Semitism*, Notre Dame, 1986.

⁹ Za ovaj pojam usp. *Stefan Schreiner*, *Islamische Theologie – eine theologische Islamwissenschaft? Zur konzeptionellen Differenz und institutionellen Abgrenzung zwischen islamischer Theologie und Islamwissenschaft*, u: *Berliner Theologische Zeitschrift* 29 (2012), 32-47, 35p.

¹⁰ Uz tvrdnju *Friedricha Wilhelma Grafa*, *Theologie*, u: *Florian Keisinger/Steffen Seischab/Angelika Steinacher* (izdavači), *Wozu Geisteswissenschaften? Kontroverse Argumente für eine überfällige Debatte*, Frankfurt/New York, 2003, 109-116, 109, “samo kršćanstvo je među velikim religijama proizvelo racionalnu, znanstvenu teologiju” treba staviti više od jednog upitnika.

¹¹ Poglavlje je zasebno edirano (na grčkom i njemačkom) u: *Reinhold Gleis/Adel Theodor Khoury*, *Johannes Damaskenos und Theodor Abū Qurra: Schriften zum Islam*, Würzburg/Altenberge, 1995, 74-83 i 185-199 (komentar). Vežano za predmet usp. *Daniel J. Sahas*, *John of Damascus on Islam. The “Heresy of the Ishmaelites”*, Leiden, 1972.

i njihovih interpretacija. (Jovanovi kur'anski citati se inače ubrajaju među najranije dokaze o postojanju Kur'ana.) Jovan kur'ansku kristologiju identificira kao arijansku herezu i on joj poznaje i izvor: po legendi je to bio Muhamedov "učitelj", arijanski svećenik Sergius-Bahīrā, koji ga je naučio ovoj pogrešnoj kristologiji.¹² U trećem dijelu ("Tačan prikaz pravovjerja") Jovan najzad na osnovu halkedonske ispovijedi objašnjava sadržaje kršćanske vjere i time određuje koje je tačno kršćansko učenje. Pri tome u centru stoji opširno razmatranje tačne kristologije (knjiga III, poglavlje 1-29),¹³ koju suprotstavlja "pogrešnoj" kristologiji Kur'ana, smatrajući herezom.

Iako je autentičnost poglavlja 100/101 već dugo sporna, ipak ne postoji razlog da se negira ovdje spomenuta veza između kristologije Kur'ana i centralnog položaja kristologije u Jovanovom obrazloženju kršćanske vjere. I da poglavlje 100/101 knjige "O herezama" ne potiče od njega, ipak mu kur'anska kristologija ne samo da nije bila nepoznata nego mu je bila pristupačna kao odlučujuća tačka diferencije i time demarkacijska linija između kršćanstva i islama. Da je zaista – i iz perspektive (suvremenih) muslimana – upravo kristologija bila (i do danas ostala) razlog zbog kojeg su se mišljenja razilazila, na do danas iznimno upečatljiv način, dokazuju natpisi na unutrašnjem oktogonu "Kupole na stijeni" (*qubbat aš-šahra*), Hrama na stijeni u Jerusalimu, koju je, prema natpisu, izgradio "Abd al-Malik [ibn Marwān; 646/685-705. Damask], sluga Božiji i zapovjednik vjernika, godine 72. [= 691]; neka mu je Bog prihvati i neka se Bogu dopadne. Amin. Gospodaru svjetova, Bogu pripada hvala"¹⁴. Jer je "Kupola

na stijeni" izgrađena kao odgovor na Baziliku svetog groba odnosno tačnije: crkvu Uskrsnuća (*Anastasis*) s kojom dijeli trodijelnu temeljnu strukturu. Kao što je Bazilika svetog groba teologija pretvorena u arhitekturu, tako je i "Kupola na stijeni", čije natpise, po volji graditelja, treba čitati i shvatiti kao proklamaciju nove, prave vjere.

Da je Jovan poznao natpise na unutrašnjem oktogonu Hrama na stijeni i njihovu svrhu, ne samo da se ne može isključiti nego to treba pretpostaviti kao veoma vjerovatno. Od svog oca je naime preuzeo službu damaščanskog *protosymboulosa* (glavnog savjetnika) i obnašao je za vrijeme kalifa Abd al-Malika. Time je bio jedan od onih koji su pripadali graditeljevom užem krugu. Dakaako da su ga neprijateljske tendencije prema kršćanima na dvoru kalifa nagnali da napusti službu; i još prije 700. godine je sa svojim usvojenim bratom Kosmasom stupio u manastir Mar Saba u susjedstvu Jerusalima.

Kao što je maloprije rečeno, natpisi u Hramu na stijeni imaju proklamacijski karakter. Istovremeno markiraju demarkacijsku liniju između prave i pogrešne kristologije i time između prave i pogrešne vjere.

Na natpisu na unutrašnjoj strani unutrašnjeg oktogona se po redu, uz odgovarajuće napomene, citiraju suštinski kur'anski stihovi koji proturječe kristološkoj dogmi kršćana. Počinjući na južnoj strani i onda se krećući suprotno smjeru kazaljki na satu, su to kur'anski stihovi sura 64:1; 57:2; 33:56; 4:171; 4:172; 19:33; 19:34-36; 3:18-19 koji slijede iza prvog dijela *šehadeta* (*bi-smi Allāhi-r-raḥmāni-r-raḥīm; lā ilāha illa Allāhu waḥdahu lā šarīka lahu* "U ime Boga Milostivog, Samilosnog; nema drugog boga osim Allaha; On nema druga"). "Crvenu nit" predstavlja ne

manje nego šest puta upletena rečenica: *lā šarīka lahu* "On nema druga".

Naspram ovih stihova, koji su suprotstavljeni kristološkoj dogmi, na vanjskoj strani unutrašnjeg oktogona stoje suštinske izjave o Bogu i o kur'anskoj profetologiji. Ponovo počinjući na južnoj strani i idući suprotno smjeru kazaljki na satu, su to (ponovo uz odgovarajuće napomene) kur'anski stihovi sura 112:1-4; 33:56; 17:111; 64:1; 57:2. Ovdje "crvenu nit" čini ponovo šest puta upleteni, ali u ovom slučaju u potpunosti citirani *šehadet* (*bi-smi Allāhi-r-raḥmāni-r-raḥīm; lā ilāha illa Allāhu waḥdahu lā šarīka lahu; [wa-] Muḥammadu rasūlu Allāh* "U ime Boga Milostivog, Samilosnog; nema drugog boga osim Allaha; On nema druga; [i] Muhamed je Allahov poslanik").¹⁵

Bez sumnje bi bila kako interesantna tako i vrijedna tema da se poredbeno ispituju natpisi Jerusalemskog Hrama na stijeni i kur'anski citati u poglavlju 100/101 knjige *O herezama* s jedne strane, i s druge strane, Jovanov ekspoze kristologije u trećoj knjizi trećeg dijela njegovog glavnog djela. Naravno da bi to prevazišlo ovdje ponuđeni okvir. Ali bi, po mom mišljenju, potvrdilo ovdje opisanu vezu, tako da se pitanje, da li bi kristologija kršćanske vjere u Jovanovom ekspozeu igrala centralnu ulogu da Jovan nije uočio dotični islamski izazov, čini opravdanim ili bar dozvoljenim.

Slična veza se da primijetiti i kod Tome Akvinskog (oko 1225-1274) u čijem je djelu Jovan Damaskin – i to sigurno ne slučajno – najčešće citirani crkveni otac. Ipak je treći dio glavnog Jovanovog djela od 1153/54. godine stajao na raspolaganju pod naslovom *De fide orthodoxa* (danas citirano kao *Expositio fidei*) u

¹² Usp. za ovu legendu koja je prenesena u nekoliko verzija *Barbara Roggema*, *The Legend of Sergius-Bahīrā*. *Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam*, Leiden/Boston, 2009.

¹³ www.orthodox.net/fathers/exactidx.html

¹⁴ Fotografiska reprodukcija tekstova u: *Oleg Grabar*, *The Shape of the Holy*. *Early Islamic Jerusalem*, Princeton, 1996,

92-99, engleski prijevod isto 60.

¹⁵ Natpisi se na arapskom i engleskom mogu pročitati na: www.rippin.ca/islam/dome.htm; i: <http://www.islamic-awareness.org/History/Islam/Inscriptions/DoTR.html>; vezano za predmet usp. *Estelle Whelan*, *Forgotten Witness: Evidence for the Early Codification of the Qur'an*, u: *Journal of the American Oriental Society*

118 (1998), 1-14. – Drugačije čitanje i tumačenje od uobičajenog čitanja nudi *Christoph Luxemburg*, *Neudeutung der arabischen Inschrift im Felsendom zu Jerusalem*, u: *Karl-Heinz Ohlig/Gerd-R. Puin* (izdavači), *Die dunklen Anfänge. Neue Forschungen zur Entstehung und frühen Geschichte des Islam*, Berlin, 2005, 124-147.

potpunom latinskom prijevodu koji je izvršio Burgundio iz Pize. Naravno da se ovdje ne osjeti samo utjecaj Jovana Damaskina.

Ali kao i kod njega tako je i kod Tome Akvinskog apologetska namjera vodila pero. I prvo od njegova dva glavna teološka djela, oko 1260. godine nastala četverodijelna *Summa contra Gentiles* ("Suma protiv pogana"), ponekad po podnaslovu nazivana i *Liber de veritate catholicae fidei contra errores infidelium* ("Knjiga o istini katoličke vjere protiv zabluda nevjernika"), već u samom nazivu ukazuje na šta se ovdje cilja. Kako je *Summa contra Gentiles* najzad shvatljiva samo iz svog islamskog i jevrejskog konteksta¹⁶ tako predstavlja i neposredni odgovor na izazov koji je taj kontekst označavao. Kada se uz to uzme u obzir da *Summa contra Gentiles* istovremeno čini i sadržaj njegovog drugog, istinskog glavnog teološkog djela, koje je Toma sastavio između 1265. i 1273. i koje je ostalo fragment, misli se na djelo *Summa theologica* odn. *Summa theologicae* ("Teološka suma" odn. "Suma teologije"), nije teško prepoznati uolikoj mjeri su "ti drugi", *gentiles* odn. *infideles* bili ti koji su Tomi dali povod za obrazloženje prave vjere, a time i za teološko samopotvrđivanje.

Iz razloga vremena i prostora ovdje se neće dalje razmatrati Toma Akvinski; umjesto toga će se fokus usmjeriti na drugi, ne manje upečatljiv primjer interdependencije teologija i, u temi spomenutog, karaktera odgovora kršćanske teologije na islamski izazov.

3. Zbirka spisa *Collectio Toletana* i historija njene recepcije

Zbirka teoloških spisa poznata kao *Collectio Toletana* (Toledska zbirka), koja se od 12. stoljeća kao crvena nit provlači kroz historiju teologije zapadne, srednje i istočne Evrope, je proizašla iz tzv. "škole prevodilaca Toleda" (*La escuela de traductores de Toledo*),¹⁷ institucije jedinstvenog kulturnog transfere, čiju je ideju oživio Petar Venerabilis OSB [Ordinis Sancti Benedicti] (Pierre Maurice de Montboissier, 1092. ili 1094-1156), od 1122. opat samostana Cluny, a u djelo sproveli Francis Raymond de Sauvetât OSB (Raimundo de Toldeo, 1130-1187), od 1125-1152. nadbiskup Toleda za vrijeme Alfonsa VII (1105/1126-1157) od Leóna i Kastilje, i Rodrigo Jiménez de Rada OSB (1170-1247), nadbiskup Toleda i hroničar¹⁸ na dvoru Alfonsa VIII (1155/1158-1214). Njihov cilj je bio da antičko i na njemu zasnovano arapsko (i hebrejsko) znanje učine pristupačnim, prvo prijevodom na latinski,

a potom i na druge zapadnoevropske jezike.¹⁹ Onaj dio prevodilačkog djela koji je ovdje u centru pažnje je prvi latinski prijevod Kur'ana.

Za razliku od bizantijskih i drugih teologa istočne Crkve, od kojih je ne mali broj živio pod islamskom vlašću i govorio arapski, teolozi latinskog Zapada do 12. stoljeća, do vremena krstaških ratova nisu imali pristupa islamskim izvorima. Prvi koji je sa arapskog prevedene kur'anske stihove citirao na latinskom je bio gore spomenuti Petar Alfonsi. Kur'anski stihovi koje je citirao u svojim *Dialogi contra Judaeos (titulus 5)* su potakli Petra Venerabilisa 1142. godine da svom fratru, teologu i astronomu koji je vladao arapskim, Robertu od Kettona OSB (Robertus Kettenensis, 1110[?]-1160[?])²⁰ zada zadatak da Kur'an prevede na latinski.

Skupa sa filozofom, astronomom i matematičarem Hermanom Koroškim (Hermann von Carinthia, Herman Alamanus, Herman Dalmatin, Scлавus Dalmata, Herman el Dálmata, oko 1100 – oko 1160)²¹ i – neidentificiranim – Muhamedom Saracenskim, kao i latinistom Petrom iz Poitiera je Robert od Kettona počeo s prijevodom Kur'ana na latinski; djelo je bilo završeno 1143. godine. Ovaj prvi latinski prijevod Kur'ana pod naslovom *Lex Mahumet pseudoprophete que arabice*

¹⁶ Usp. *Etienne Gilson*, *The Christian Philosophy of Saint Thomas Aquinas*, Notre Dame, 1994; *David Burrell*, članak *Thomas Aquinas*, u: *David Thomas* i dr. (izdavači), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographic History*, Brill Online, 2014 = http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/thomas-aquinas-COM_24918; i *John Tolan*, članak *Liber de veritate catholicae fidei contra errores infidelium qui dicitur Summa contra gentiles*, u: isto, http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/liber-de-veritate-catholicae-fidei-contra-errores-infidelium-qui-dicitur-summa-contra-gentiles-COM_24919

¹⁷ *José S. Gil*, *La escuela de traductores de Toledo y los colaboradores judíos*, Toledo, 1985; *Danielle Jacquart*, *L'école des traducteurs*, u: *Louis Cardaillac* (izdavač), *Tolède XIIe-XIIIe. Musulmans, chrétiens*

et juifs: le savoir et la tolérance, Paris, 1991, 177-191; *Ana Maria López Alvaréz* i dr., *La escuela de traductores de Toledo*, Toledo, 1996; *Marietta Gargatagli*, *La historia de la escuela de traductores de Toledo*, u: *Quaderns – Revista de traducció* 4 (1999), 9-13; *John Freely*, *Platon in Bagdad. Wie das Wissen der Antike zurück nach Europa kam*, Stuttgart, 2012, 161-182. – Za bibliografiju dalje usp.: *Clara Foz*, *Bibliografía sobre la escuela de traductores de Toledo*, u: *Quaderns – Revista de traducció* 4 (1999), 85-91.

¹⁸ Autor djela: *Historia Arabum; Historia Hunnorum; Historia Ostrogothorum; Historia Romanorum; Historia gothica i De rebus Hispaniae*.

¹⁹ Za bibliografiju prijevoda usp. *Heinrich Ferdinand Wüstenfeld*, *Die Übersetzungen Arabischer Werke in das Lateinische seit dem XI. Jahrhundert*, Göttingen, 1877; *Moritz Steinschneider*, *Die europäischn*

Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts, I dio: *Schriften bekannter Übersetzer*, II dio: *Übersetzungen von Werken bekannter Autoren, deren Übersetzer unbekannt oder unsicher sind*, Beč, 1905/1906, novi tisak: Graz, 1956; *Carlos Alvar*, *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Alcalá de Henares, 2010.

²⁰ *Thomas E. Burman/Oscar de la Cruz Palmal Cándida Ferrero Hernández*, članak *Robert of Ketton*, u: *Thomas, Relations* (vidi napomenu 16), http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/robert-of-ketton-COM_24229

²¹ *Oscar de la Cruz Palmal Cándida Ferrero Hernández*, članak *Hermann of Carinthia*, u: isto: http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/hermann-of-carinthia-COM_23316

Alchoran, id est collectio preceptorum, vocatur je postao i ostao glavni prijevod Kur'ana i glavni izvor referencije za generacije teologa koji su iz njega crpili svoje znanje o islamu.²²

Corpus Toletanum (Collection Toletana) pored latinskog Kur'ana obuhvata nekoliko drugih knjiga koje je Petar Venerabilis odabrao iz razloga kršćanske apologetike u svrhu antiislamske polemike i čije je prijevode on sam naručio. Ovdje treba spomenuti

- *Apologija al-Kindija (Risālat 'Abd Allāh ibn Ismā'il al-Hāšimī ilā 'Abd al-Masīh ibn Ishāq al-Kindī yad'ūhu bihā ilā l-Islām wa-risālat 'Abd al-Masīh ilā l-Hāšimī yaruddu bihā 'alaihi wa-yad'ūhu ilā l-Našrāniyya)*²³ koju je preveo Petar iz Toleda, je fiktivni polemično-apologetski dijalog, najvjerojatnije iz 9. stoljeća, između muslimana pod imenom 'Abd Allāh ibn Ismā'il al-Hāšimī ("Sluga Božiji, sin Ismaela iz plemena Hašima") i kršćanina pod imenom 'Abd al-Masīh ibn Ishāq al-Kindī ("Sluga Krista, sin Isaka iz plemena Kinda"). Pošto se ova apologija pogrešno pripisala arapsko-islamskom filozofu Abū Ya'qūbu ibn Ishāqu al-Kindiju (oko 800-873.), uživala je posebno velik ugled.
- *Liber de generatione Mahumet*²⁴, koju je preveo Herman Koroški, je latinska verzija djela *Kitāb al-Anwār* ("Knjiga svjetala") Abū l-Hasana al-Bakrija (13. stoljeće)

koje opisuje (a) kako je mističko svjetlo (*nūr, lumen*) kao znak pravog poslanstva došlo sa Adama na Muhameda, (b) onda Muhamedovo rođenje (*de natiuitate Mahumet*) i čuda (*prodigia*) koja su ga pratila i (c) posjetu tri anđela koja Muhamedovo srce peru u snijegu.

- *Liber de doctrina Mahumet*²⁵, koju je također preveo Herman Koroški, je (apokrifna) kontroverza između jevreja 'Abdallaha ben Salama (tj. Abū l-Hāriṭ 'Abd Allāh ben Salām, umro 663/4) i poslanika Muhameda – počinje Gabrijelovom najavom da će nekoliko učenjaka doći Muhamedu da ga ispituju o njegovom učenju i onda izvještava kako se četiri jevreja obraćaju Muhamedu i traže odgovore na različita pitanja u kojima poslanik razvija centralne aspekte svog učenja. Kao glasnogovornik četvorice jevrejskih učenjaka nastupa Abdias (= 'Abd Allāh ben Salām). Inače se u 16. stoljeću pripovijedala slična priča o posjeti trojice rabina Martinu Lutheru s istim ciljem: da se informišu o sadržaju njegovog učenja.²⁶ Bilo bi interesantno ispitati da li postoji veza između ove dvije priče.
- *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum* (ili *Fabulae Sarracenorum*)²⁷ koju je preveo Robert od Ketttona i koja priča priču o stvaranju svijeta, od poslanika i Muhamedove genealogije, njegovog

života i djela pa do vremena drugog Omajadskog kalifa al-Yazīda I (680-683). Arapski original do sada nije pronađen. Ukoliko se pronađe i *Chronica* se time ispostavi kao stvarni prijevod onda bi to bilo prvo svjedočanstvo arapsko-islamske historiografije.

- Na bazi upravo spomenutih prijevoda su zatim Robert od Ketttona svoj sažetak djela *Lex Saracenorum seu Alchoran* i Petar Venerabilis svoju *Summa totius haeresis ac diabolicae sectae Saracenorum siue Hismahelitarum*; dalje *Liber contra sectam siue haeresim Saracenorum, libri II* i *Epistola Petri Cluniacensi ad Bernardum Claraevallis*²⁸ sastavili kako bi ona poslužila pobijanju saracenske hereze s ciljem da se zaustavi širenje islama i istovremeno teološki opravda i ojača Rekonkvista.²⁹

4. Izdanje Kur'ana Theodora Bibliandera i historija njegove recepcije

Koju će bitnu ulogu ova *Collectio Toletana* igrati ne samo u raspravi sa islamom nego isto tako i za unutar-kršćansko samosporazumijevanje i teologiju, dakle, u historiji kršćanske teologije, ilustrira historija njene intenzivne recepcije, koja je – opet ne bez razloga – doživjela procvat u 16/17. stoljeću u vrijeme prodora Osmanskog Carstva na Balkanu i njime popraćenog intenzivnog bavljenja

²² Thomas E. Burman, *Reading the Qur'an in Latin Christendom 1140-1560*, Philadelphia, 2007, 12-121; Thomas E. Burman, članak *Lex Mahumet pseudoprophete que arabice Alchoran, id est collectio preceptorum, vocatur*, u: Thomas, Relations (vidi napomenu 16), http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/lex-mahumet-pseudo-prophete-que-arabice-alchoran-id-est-collectio-preceptorum-vocatur-COM_24230

²³ ALaura Bottini, članak *Risālat 'Abdallāh ibn Ismā'il al-Hāšimī ilā 'Abd al-Masīh ibn Ishāq al-Kindī yad'ūhu bihā ilā l-Islām wa-risālat al-Kindī ilā l-Hāšimī yaruddu bihā 'alayhi wa-yad'ūhu ilā l-Našrāniyya*, u: isto, <http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/>

risalat-abdallah-ibn-ismail-al-hashimi-ila-abd-al-masih-ibn-ishaq-al-kindiyaduhu-biha-ila-l-islam-wa-risalat-al-kind-ila-l-hashimi-yaruddu-biha-alayhi-wa-yaduhu-ila-l-nasranyya-COM_23659

²⁴ Óscar de la Cruz Palma/Cándida Ferrero Hernández, članak *Liber de generatione Mahumet*, u: isto, http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/liber-de-generatione-mahumet-COM_23317

²⁵ Isto, članak *Liber de doctrina Mahumet*, u: isto: http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/liber-de-doctrina-mahumet-COM_23318

²⁶ Usp. Stefan Schreiner, Was Luther vom Judentum wissen konnte, u: Heinz Kremers/Leonore Siegele-Wenschkewitz (izdavači),

Die Juden und Martin Luther – Martin Luther und die Juden. Geschichte, Wirkungsgeschichte, Herausforderung, Neukirchen-Vluyn, 1985, 58-71, 65.

²⁷ Óscar de la Cruz Palma/Cándida Ferrero Hernández, članak *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum*, u: Thomas, Relations (vidi napomenu 16), http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/chronica-mendosa-et-ridicula-sarracenorum-COM_24337

²⁸ Reinhold F. Gleib (izdavač), Petrus Venerabilis: Schriften zum Islam, Altenberge, 1985.

²⁹ Dominique Iogna-Prat/John Tolan, članak *Peter of Cluny*, u: Thomas, Relations (vidi napomenu 16), http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations/peter-of-cluny-COM_24376

islamom, što je vidljivo iz dva izdanja Kur'ana Theodora Bibliandera koja su ubrzo uslijedila jedno za drugim (Basel, 1543., ²1550.).³⁰

MACHVMETIS SARACENORVM PRINCIPIIS, EIVSQUE SVCCESORVM VITAE, AC DOCTRINA, IPSEQUE ALCORAN, Quo uelut authentico legum diuinorum codice Agareni & Turcae, alijque CHRISTO aduersantes populi reguntur, quae ante annos CCCC, uir multis nominibus, Diui quoque Bernardi testimonio, clarissimus, D. Petrus abbas Cluniacensis per uiros eruditos, ad fidei Christianae ac sanctae matris Ecclesiae propugnationem, ex Arabica lingua in Latinam rransferri curauit. His adiunctae sunt CONFVTATIONES multorum, & quidem probatissimorum authorum, Arabum, Graecorum, & Latinorum, una cum excellentissimi Theologi MARTINI LVTERI praemonitione. Quibus uelut instructissimia fidei Catholicae propugnatorum acie, peruersa dogmata & tota superstitio Machumetica profligantur. Adiunctae sunt etiam, Turcarum, qui non tam sectatores Machumeticae uaesaniae, quam uindices & propugnatores, nominisque Christiani acerrimos hostes aliquot iam seculis praestiterunt, res gestae maxime memorabiles, a DCCCC annis ad nostra usque tempora, Basileae 1543 (tom. I – III).³¹

Biblianderovo kur'ansko izdanje je dakako mnogo više od "samo" izdanja Kur'ana u latinskom prijevodu Roberta od Kettona. Latinski kur'anski tekst u prvom od tri dijela zauzima svega stranice 8. do 188., dakle, jednu petinu ukupnog djela. Ipak je potaknuo dalje prijevode na zapadno- i istočnoevropske jezike i odgovarajuće obrade koje se, međutim, ovdje ne mogu staviti u fokus.

Već kratak pogled na sadržaj tri toma Biblianderovog izdanja Kur'ana

pokazuje da se ovdje radi o maloj teološkoj biblioteci okupljenoj između dvije korice knjige. Jer se, pored latinskog kur'anskog teksta u prvom dijelu, nalazi kompletna *Collectio Toletana* koja je u drugom i trećem dijelu dopunjena sa preko 20 teoloških djela iz različitih stoljeća koja se na svoj način kritički bave islamom i Kur'anom i imaju za cilj da potvrde osnove kršćanskog učenja i njihovu istinu naspram Kur'ana i islama.

Pri tome nisu samo autori predreformatorskog vremena ovdje došli do riječi. Suprotno tome, ne samo tri teksta Martina Luthera, koji su uvršteni u Biblianderovo izdanje Kur'ana, potvrđuju da – kao što je Thomas Kaufmann pisao – su i "reformatori" nastavili "strategiju da pobijeno intelektualno ili religijsko predanje suzbijaju tako što se objave njegovi centralni tekstovi"³² da bi se zatim opovrgli kao što je vidljivo iz mnogobrojnih, Biblianderovom kur'anskom izdanju dodatih *Confutationes*. Pa već od vremena stare Crkve – tako Bibliander u svom predgovoru kojim opravdava svoje kur'ansko izdanje – je bila obaveza teologa da se bave herezama i da ih uspješno opovrgnu. Uz to je Petar Venerabilis "u vezi sa svojim slanjem Kur'ana u prijevodu Roberta od Kettona Bernardu od Clairvauxa pozvao na to [...] da se piše protiv muhamedanske hereze poznavanjem njenog svetog pisma".³³

Na toj liniji je bila i odluka Sabora u Vienni 1311. godine da se na teološkim fakultetima uvedu katedre za hebrejski, arapski i sirijski kako bi se apsolvenci teološkog studija stavili u poziciju da mogu što djelotvornije opovrgavati i suzbijati učenja nevjernika.

Prilikom detaljnijeg posmatranja se, međutim, *Confutationes* ili kako god glasili naslovi dotičnih spisa koji su se stoljećima pisali iz upravo spomenutog

razloga, uz svoje dotične kritike istovremeno ispostavljaju kao kompendiji kršćanske teologije, naime, tako što pojedine teme tih *Confutationes*, predmeti opovrgavanja i time agenda rasprave sa Kur'anom i islamom nisu određeni od strane Kur'ana i islama nego od strane interesa i zahtjeva kršćanske teologije i njenih pitanja. To objašnjava i zašto su uvijek iznova centralne teme kršćanske teologije – doktrina o otkrivenju i Svetom Pismu, kristologija, doktrina opravdanosti, izbavljenje i spas ili eshatologija – one koje stoje u centru pažnje iako u islamskim tekstovima, na koje se odnose, u najboljem slučaju igraju podređenu ulogu. To se ni u kome slučaju, ako smijem tako reći, nije ograničavalo na teologiju Zapada.

5. Teološki odgovori na islam na istoku Evrope

Prodor Osmanlija na Balkanu i, kao posljedica toga, naročito činjenica da su Osmansko Carstvo i Kraljevina Poljska-Litva u 16/17. stoljeću (pod čijom je vlašću bio veći dio srednje i istočne Evrope) stoljeće i pol imali zajedničku granicu, je ovdje od značaja. Prema Osmanskom Carstvu se odnosilo s mješavinom fascinacije i averzije, fascinacije za kulturu i način života Osmanlija, averzije prije svega među teolozima prema njihovoj religiji, islamu, čije je širenje u srednjoj i istočnoj Evropi kao i na Zapadu kod pojedinih kršćana izazivalo prave egzistencijalne strahove.

U takvoj situaciji ne pada samo Biblianderovo izdanje Kur'ana na plodno tlo, nego od 16/17. stoljeća i u srednjoj i istočnoj Evropi podstiče nastanak po njemu modelirane teološke, općenito polemične anti-islamske literature, koja je, međutim, do danas jedva primijećena a kamoli da je bliže

³⁰ Christian Moser, Theodor Bibliander (1505-1564). Annotierte Bibliographie der gedruckten Werke, Zürich, 2009. Vezano za predmet usp. Johann Fück, Die Arabischen Studien in Europa: bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts, Leipzig, 1955, 3-9; opširno: Hartmut

Bobzin, Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa, Würzburg, 2008.

³¹ Tri dijela su pristupačna online na: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titelformat/59463

³² Thomas Kaufmann, Der Anfang der Reformation: Studien zur Kontextualität der Theologie. Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung, Tübingen, 2012, 117.

³³ Isto.

istražena.³⁴ Ponajprije su to, uglavnom, prijevodi djela sa latinskog Zapada koji dominiraju, tako i prijevodi neumornog Teofila Rutke SJ [Societas Jesu] (Kiev 1622-1700. Lwów), među koje se ubraja teološki kompendij Filipa [Phillippo] Guadagnola, jednog “Theologá de Polemicis”, koje, pod motom: “Čuvajte se lažnih proroka koji k vama dolaze u ovčijem runu, a iznutra su grabežljivi vukovi. Poznat ćete ih po njihovim plodovima” (Mt 715) kako sistematski ocjenjuje tako i dopunjava zbirku spisa u Biblianderovom izdanju Kur’ana, i to pod baroknim naslovom *Alkoran, Na wywrocenie Wiary Chrześcijańskiej, od Machometa spisany, Alkoranem To iest kontrádykciami swemi własnymi wywroceny, Yz poctu Książ Boskich wypiosany, abo wyrzocony; Przedtym Od Powážnych Pisarzow, Greckim y Łacińskim ięzykiem świata wyiáwiony* (“Alkoran, za pobijanje kršćanske vjere, kojeg je sastavio Muhamed, pobijen Alkoranom, tj. svojim vlastitim proturječnostima i izbrisan ili uklonjen iz reda Božijih knjiga; prethodno na grčkom i latinskom jeziku svijetu otkriven od ozbiljnih autora”)³⁵.

Dalje treba spomenuti apologiju kršćanstva Michela Naua SJ (Tours 1633-1683. Pariz) koju je takođe preveo Teofil Rutka SJ: *Religio christiana contra Alcoranum per Alcoranum pacifice defensa et probata* (Pariz, 1680.), koja izašla pod naslovom *Wiara chrześcijańska przeciwko Alkoranowi przez Alkoran spokojnie obrobiona i utwierdzona* (Poznań, 1692.). Pored toga je Rutka preveo i opširno djelo *Manuductio ad Conversionem Mahumetanorum* (2 toma, Madrid, 1687.) Thyrsa (Tirso) Gonzalesa de Santalle SJ (Arganza 1624-1705. Rim)³⁶ i objavio ga

pod naslovom *Rękoprowadzenie do nawrócenia mahomedanow* (Lwów, 1694.). Ovaj priručnik je u nizu djela koja kršćansko učenje predstavljaju u formi sličnoj katekizmu i istovremeno ga pripremaju za misionarske svhre.

Vjerovatno najvažniji i možda najupečatljiviji primjer takve vrste književnosti je dvojezični poljsko-turski katekizam kojeg je – kako se sam naziva – “perzijski misionar” Michał Ignacy Wiczorkowski SJ povodom krštenja muslimanskog Tatara po imenu “Budziacki, koji ne razumije ni riječ poljskog, samo turski” u Varšavi na dan 25. decembra 1770. godine “preveo s poljskog na turski” i u njemu istovremeno “opovrgao nekoliko turskih zabluda” i izdao ga u dvojezičnom izdanju (lijeva strana na poljskom, desna strana na turskom) “u proširenoj formi za povremena moguća krštenja Turaka ili Tatara i za njihovo podučavanje u svetoj katoličkoj vjeri”, kako piše na naslovnoj stranici.³⁷ Pri tome je filološki interesantno da je turski napisan latinskim slovima prema poljskoj fonetici, što postavlja pitanje za koga je, na kraju krajeva, taj katekizam napisan.

Niz djela, autora i prevoditelja koje u ovom kontekstu treba spomenuti je impresivno dug i obuhvata sumu nekoliko stoljeća (kršćanske) teologije i njene historije. Zajedničko im je što su sva na svoj način svoju teologiju razvila kao odgovor na “islamsko(-jevrejsku) herezu” i da su tako recipirana. Pri tome su upravo spomenuti prijevodi doprinijeli ne samo tome da se teme prevedenih djela i njihove teološke misli prenesu u srednju i istočnu Evropu nego su

sa svoje strane doprinijeli znatnom razvoju i stvaralačkom oblikovanju, što je vidljivo iz toga da pojedini njihovi prevodioci – kao već više puta spomenuti Teofil Rutka – prevedeno djelo uzmu kao polaznu tačku za vlastito teološko stvaranje ili – kao na početku spomenuti Joannicjusz Galatowski – pod utiskom lektire takvih tekstova razviju vlastitu teologiju, što se, između ostalog, da pročitati u njegovom glavnom teološkom djelu *Messiasz Prawdziwy Jezus Chrystus Syn Boży, od początku świata, przez wszystkie wieki ludziom od Boga obiecany, y od ludzicy oczekiwany, y w ostatnie czasy; dla Zbawienia ludzkiego; na świat Postani [...], żydowi niewiernemu rozmaitemi znakami, o Messiaszu napisanemi, y na Chrystusie wypełnionemi pokazany* (“Pravi Mesija, Isus Krist, sin Božiji, od početka svijeta, ljudima od Boga obećan kroz sva stoljeća i od ljudi očekivan, poslan u svijet [...], dokazano nevjernom jevreju [i muslimanu] kroz različite znake o Mesiji koji su se ispunili u Kristu”).³⁸

I kako je od Srednjeg vijeka bilo muslimanskih autora koji su reagirali na kršćanstvo i njegovo predanje – ponekad eksplicitno na pojedina kršćansko-teološka djela – tako i na istoku Evrope od 16/17. stoljeća nalazimo muslimane koji su se iz svoje perspektive kritički bavili kršćanstvom i djelima kršćanskih suvremenika. Podrobnije bavljenje time je, međutim, već druga tema.

Preuzeto iz:

“Zwischen Glaube und Wissenschaft, Theologie in Christentum und Islam.” Theologisches Forum Christentum-Islam. Gharaibeh, Begic, Schmid, Ströbele (Hg.) Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 2015.

³⁴ Thomas Kaufmann, “Türckenbüchlein”. Zur christlichen Wahrnehmung “türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation, Göttingen, 2008, je ne spominje ni jednom riječju. – Za prvi pregled te literature usp. Stefan Schreiner, Polnische antiislamische Polemik im 16/18. Jahrhundert und ihr Sitz im Leben, u: Holger Preißler/Hubert Seiwert (izdavači), Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag, Marburg, 1994, 515-527.

³⁵ Štampano 1699. “u štamariji Christianopolisa” (Drukarnia Chrystianopolitańska),

kako piše na naslovnoj stranici. Christianopolis je naziv kršćanske utopije (*Reipublicae Christianopolitanae descriptio*) koju je 1619. napisao Johann Valentin Andreae.

³⁶ Usp. *Emanuele Colombo*, Convertire i musulmani. L'esperienza di un gesuita spagnolo del Seicento, Milano, 2007; *Emanuele Colombo*, Jesuits and Islam in Seventeenth-Century Europe. War, Preaching, and Conversion, u: Bernard Heyberger/Mercedes Garcia-Arenall/*Emanuele Colombo/ Paola Vismara* (izdavači), L'Islam visto da Occidente. Cultura e religion del Seicento europeo di fronte

all'Islam, Genova/Milano, 2009, 315-340.

³⁷ Michał Ignacy Wiczorkowski, Na większą P. B. naszego chwałę y Duszą iak naywięcej, Nawrocenie. Ketechizm u Okazyi Tatrzyzna Budziackiego, nic po Polsku nie umieiącego, tylko po Turecku w Raszawie R. P. 1720, 25. D. Grudnia, ochrzczonego, z Polskiego ięzyka na Turecki przethumaczony y Tureckie niektóre błędy zbiiaiący, dla podobnego przypadku y wygody Ochrzczenia Turjkow albo Tatarow, y ich że w Wierze S. Katholickiej ćwiczenia, Lwów, 1720/²1727.

³⁸ Kijów, 1669/21672.